

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДОВІРИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ДО ДОРΟΣЛИХ

*Інна Савченко
Глухів*

Стаття присвячена аналізу різних підходів у психології та педагогіці щодо розуміння феномена довіри дітей старшого дошкільного віку до рідних і знайомих дорослих, умовам формування довіри у процесі спілкування з дорослими, аналізу існуючих методик дослідження довіри, а також висвітленню авторського підходу до вивчення довірчого ставлення старших дошкільників до знайомих і рідних дорослих.

Ключові слова: довіра, умови формування довіри, діти старшого дошкільного віку, методи дослідження.

Постановка проблеми. Наукове співтовариство усвідомило, що довіра – стрижневий елемент соціального і психологічного благополуччя людини в суспільстві (Т. Говир). У той же час, відомо, що довірі не можна навчити, не можна нікого змусити довіряти, довіру неможливо інвестувати, її можна тільки «виростити» в душі, бо її присутність в житті людини – запорука базового почуття безпеки і оптимізму.

У педагогічних та психологічних дослідженнях стало традиційним розглядати довіру як важливий компонент спілкування, що визначає характер міжособистісних відносин і взаємодій. Незважаючи на це, можна зустріти невелику кількість робіт, в яких феномен довіри виступав би як самостійний предмета дослідження. Зокрема, маловивченою є проблема довіри дітей дошкільного віку до близьких, знайомих і незнайомих дорослих.

У науковій літературі вона іноді досліджується лише непрямим чином, у контексті вивчення різних форм спілкування дітей, явищ міжособистісних відносин. Разом з тим означена проблема є актуальною, оскільки наявність/відсутність довірчого ставлення дитини до дорослих і однолітків є умовою і, одночасно, показником розвитку особистості дитини [2, 41]. Поряд з іншими показниками, такими як мислення, уява, потреба у спілкуванні та ін, він може бути використаний для визначення перехідного періоду, критичного віку старших дошкільнят.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Довірче ставлення як феномен за своєю динамікою і детермінантам виникає і проявляється, перш за все, у взаєминах і взаємодії людей. В кожному акті спілкування завжди присутня певна кількість або міра довіри, без якої нормальне спілкування взагалі неможливе, бо воно стає лише трансляцією змісту тексту або простим актом передачі інформації, без якого стосунки стають конфронтаційними (В. Вичев, Б. Поршнев).

За короткий час у вітчизняній і закордонній науці сформувалася група фахівців, які виконали теоретичні і емпіричні дослідження у галузі дослідження довіри. Серед них слід виділити психологічні роботи І. Антоненко, Л. Журавльової, Н. Захарченко, В. Зінченка, В. Познякова, Т. Скрипкіної, В. Сумарокова, П. Шихірева та ін авторів. У цьому ряду помітне місце займають дослідження А. Купрейченко, результати яких, детально викладені, узагальнені і систематизовані в роботі «Психологія довіри і недовіри». Невелику групу становлять дослідження, присвячені довірчому спілкуванню дошкільників з дорослими. Проблема довіри дітей дошкільного віку досліджувалась в педагогіці як складова колективних взаємовідносин (А. Аржанова, А. Булатова, Т. Маркова та ін.), як основа для розвитку моральних почуттів і моральної вихованості (Л. Артемова, В. Павленчик, Ю. Приходько), фактор формування моральної свідомості (Т. Авдулова), умова формування гуманістичної спрямованості спілкування старших дошкільників (О. Козлюк), умова виховання гуманної поведінки дітей старшого дошкільного віку в процесі взаємодії дошкільного навчального закладу та сім'ї (Л. Врочинська), основа виховання відповідальної поведінки старших дошкільників (Т. Фасолько).

Вивченню особливостей формування довіри у дошкільнят присвячені дослідження таких психологів, як О. Чігінцевої (готовності батьків до довірчого спілкування з дитиною), В. Бормотової (розвиток почуття довіри в сім'ї), А. Сидоренкова (психологічні особливості довіри дошкільників). Автори цілком справедливо наголошують на тому, що

зацікавленою стороною у формуванні до себе довірчого ставлення мають виступати батьки та педагоги, від яких залежить створення довірчих стосунків з дитиною, що сприятиме успішній соціалізації дошкільників.

Метою цієї статті є аналіз існуючих методів дослідження феномену довіри, визначення «кола довірчого спілкування» та особливостей впливу близьких дитині дорослих на процес формування довірчого ставлення до них, що дозволить розширити уявлення про розвиток особистості дитини-дошкільника.

Виклад основного матеріалу. Сучасна наука нараховує невелику кількість досліджень, спрямованих на безпосереднє експериментальне вивчення довіри. Причому, такі дослідження проводились в основному на школярах старших класів і підлітках. У них виявлялися особистісні особливості, що викликають довіру, коло довірчого спілкування і міра його стійкості, теми довірчого спілкування (Л. Журавльова), авансування довіри, зв'язок між стилем педагогічного керівництва та довірою школярів (І. Аметов), взаємодовіра і співвідношення довіри до себе та інших (А. Купрейченко). Складність досліджень в цьому напрямку пояснюється неузгодженістю наукових позицій різних авторів на сутність довіри та її співвідношення з близькими феноменами і, як наслідок, наявність принципово різних підходів до її оцінки. Існуючі на сьогоднішній день методики вимірювання довіри розроблені у відповідності з різними концептуальними підходами. Велика частина з них створена закордонними авторами.

У залежності від завдань дослідження і концептуальних уявлень авторів про зміст та фактори довіри на сьогодні створено широкий спектр методичних підходів до оцінки різних видів довіри особистості, зокрема, довіри до світу (Ed. J. P. Robinson), до себе (Т. Скрипкіна), до інших людей (Т. Скрипкіна, R. J. Lewicky, J. K. Rempel, J. G. Holmes, M. P. Zanna). Одними з перших, були створені опитувальники такими авторами, як У. Фей (1955), М. Розенберг (1957), Дж. Б. Ротгер (1967), Л. Райтсман (1964, 1974). Методика «Віра в людей» М. Розенберга оцінює загальну довіру до людей і людської спільноти, а не до конкретних соціальних груп та їх представників. Дж. Б. Ротгер є автором методики, яка оцінює узагальнені очікування особистості стосовно інших людей, соціальних груп, соціальних інститутів і світу в цілому. Довіра особистості оцінюється за ступенем згоди, наприклад, з такими висловлюваннями: «Маючи справу з незнайомцями, люди поведуться обережно до тих пір, поки не будуть отримані докази, що ті заслуговують на довіру», «на обіцянки батьків зазвичай можна покладатися».

Альтернативою узагальненого підходу до довіри, представленого в описаних методиках, є «Специфічні шкали довіри», які розробив С. Джонсон-Джордж та У. С. Свен. Шкали оцінюють довіру до особистості іншої людини за чотирма категоріями відносин: довіра іншого щодо матеріального майна, довіра у сфері виконання обіцянок, довіра таємниць та конфіденційної інформації, довіра, що пов'язана з фізичною безпекою. За аналогічним принципом побудовано «Рефлексивний опитувальник рівня довіри до себе» Т. Скрипкіної. Ця методика оцінює ступінь довіри особистості собі в різних сферах життєдіяльності, зокрема, в професійній, інтелектуальній, побутовій, сімейній та ін. [5, 89]. В роботах Т. Скрипкіної використовується також соціометричний прийом визначення рівня довіри особистості до інших людей [5, 104].

Окрему групу утворюють методики, що оцінюють не тільки ступінь довіри в різних сферах життєдіяльності, а також і підстави довіри до особистості. Так, Дж. К. Ремпл і Дж. Ж. Холмс створили методику, що оцінює наявність у відносинах особистості з близькими людьми трьох компонентів довіри: надійності («Я впевнений, що партнер не буде вести себе нечесно по відношенню до мене»), передбачуваності («Мій партнер дуже послідовний») і віри («Я можу поклатися на партнера, навіть якщо покажу йому свою слабкість»).

Деяка інша структура довіри лежить в основі методики, яку розробили Р. Левицькі, М. Стівенсон і Б. Банкер. Вони виділяють три основні складові довіри: довіра, заснована на розрахунку («Ця людина робить те, що він обіцяв»), довіра, заснована на знанні партнера («Мені здається, що я добре його знаю»), довіра, заснована на тотожності («У нас з ним спільні інтереси»). Методика оцінює показники трьох компонентів довіри і середній показник довіри у відносинах з людиною, якій довіряють найбільше, і в стосунках з людиною, яка довіри не виправдовує. Такий прийом дозволяє оцінювати поряд із ставленням довіри також і ставлення недовіри особистості [2, 219]. Існують чисельні діагностичні прийоми вивчення довіри членів групи окремим його

представникам, які створені фахівцями в області психологічного тренінгу (К. Фопель). Розроблені ним ігри та вправи дозволяють не тільки оцінювати ступінь довіри в групі, але і формувати довірчі відносини, згуртованість і толерантність. Поряд з іграми, усунути психологічні та соціальні бар'єри здатні проєктивні методи. Застосування таких способів оцінки довіри є надзвичайно перспективним, але поки що слабо розробленим напрямком.

Найменш розробленим, на нашу думку, є напрямок вивчення умов, що сприяють формуванню довірчого ставлення дошкільників до дорослих. Як правило, процес виникнення і функціонування довіри розглядається у межах різних типів спілкування. Так, дослідження І. Аметова, І. Антоненко, В. Бормотової, А. Сидоренкова свідчать про те, що почуття довіри до дорослого у дитини спочатку виникає в ранньому віці як почуття прихильності, згодом, з набуттям відповідного досвіду спілкування, воно трансформується у довірче ставлення. Тому, прояви довіри дітей не можуть бути повною мірою осмислені без позначення функцій, спільних і відмінних особливостей спілкування дитини з дорослими [1, 14].

Спілкування з дорослими впливає на розвиток дітей на усіх етапах дитинства. З віком дитини роль спілкування стає складнішою і глибшою по мірі того, як розширюються її зв'язки із світом і розвиваються комунікативні здібності. Дорослий збагачує індивідуальний досвід малюка в процесі спільної діяльності, ставить перед ним завдання з оволодіння новими знаннями, вміннями і навичками, коригує дії дитини. На думку М. Лісіної, дорослий виступає для дошкільника взірцем для наслідування, авторитетом, до думки якого вона прислухається, оцінюючи власне ставлення до навколишньої дійсності і поведінки.

На нашу думку, незалежно від існуючих в психології та педагогіці дослідженнях уявлень про спілкуванні старших дошкільників з дорослими, велике значення має проблема вивчення умов виникнення довіри дитини до близьких і незнайомих дорослих. Так, А. Сидоренков виділяє кілька груп чинників, що визначають довіру дітей. По-перше, в дитячому віці довіра пов'язана з такими феноменами, як симпатія і дружба. Тому, перша група факторів відноситься до виникнення у дитини симпатії до іншої людини і, на основі цього, довіри до неї. Симпатія проявляється вже на самому початку спілкування раніше незнайомих людей. Дружба виникає на основі симпатії в процесі більш-менш тривалого спілкування. Симпатія, дружба, довіра дітей у дошкільному віці набувають виборчого характеру, що залежить від зовнішніх характеристик та особистісних якостей партнера по спілкуванню, від думки значущих людей про партнера по взаємодії та ін. По-друге, довіра дитини залежить від її особистісних якостей та загальної установки на довіру по відношенню до оточуючих її дорослих. Вибірковість довірчого ставлення дітей до рідних та знайомих дорослих пов'язана з її здатністю до рефлексії, до передбачення намірів і поведінки партнера, до довільної регуляції власних дій. По-третє, на довіру дітей до членів сім'ї та педагогів впливає поведінка і думка значущих (авторитетних) людей [3, 49]. Крім того, прояв довіри до оточуючих її дорослих залежатиме від особистісних якостей партнера по спілкуванню, його чесності, щирості та безпечності. Окреслені чинники, умови довіри дітей мають вікові, статеві і відносно стійкі індивідуальні закономірності прояву [3, 4].

Для дослідження довірчого ставлення до дорослих у дітей старшого дошкільного віку було розроблено методика діагностування, що складалася з комплексу взаємодоповнюючих методів (бліц-опитульник, спостереження за дітьми та дорослими, створення уявних і реальних проблемних ситуацій, аналізу та розв'язання ігрових завдань, бесіди з дітьми, батьками і вихователями).

На першому етапі наукового дослідження важливим для нас завданням було визначити, як дитина презентує своє ставлення дорослому. Ми припустили, що в процесі спілкування діти використовують певні символи для передачі своїх емоцій, станів і ставлення. Для фіксації проявів довірчого ставлення до дорослих ми провели спостереження за процесом спілкування дошкільнят з вихователями під час режимних процесів, ігрової та навчальної діяльності. Воно дозволяє описати конкретну картину взаємодії дітей і дорослих, дає багато живих, цікавих фактів, що відбивають життя дитини в природних для неї умовах. Під час спостереженні ми звертали увагу на вербальні і невербальні показники поведінки дітей: словесні звернення, здійснення певних вчинків, «емоційна і мімічна виразність», «дотики» (наявність або відсутність тактильного

контакту), «скорочення або подовження дистанції», сміх або плач як невербальна експресивна складова.

Крім цього ми фіксували:

– ініціативність звернення – відбиває бажання дитини звернути на себе увагу дорослого, спонукає до спільної діяльності, до прояву ставлення до педагогів або батьків, до себе і своїх дій, розділити радість і прикрість;

– чутливість до дій педагога – відбиває бажання і готовність дитини сприймати його дії і відгукуватись на пропозиції. Чутливість проявляється у діях дітей як відповідь на звернення вихователя, у чергуванні ініціативних і дій у відповідь, в узгодженості власних дій з діями іншого, в умінні помічати бажання і настрої дорослого і підлаштовуватися під них;

– переважаючий емоційний фон – проявляється в емоційному забарвленні взаємодії дитини з дорослим, він може бути позитивним, нейтрально-діловим і негативним.

Дії кожного дошкільника ми фіксували у протоколі, в якому відзначалася наявність цих показників і міра їх прояву. Реєстрація поведінки дітей за допомогою цього протоколу дозволила точніше визначити характер ставлення дитини до дорослого. Так, відсутність або слабо виражена ініціативність (0-1 бал) може говорити про відсутність потреби в довірчому спілкуванні з дорослим або про не володіння способами встановлення контакту. Середній і високий рівні ініціативності (2-3 бали) свідчать про достатній рівень розвитку потреби в довірчому спілкуванні.

Відсутність чутливості до дій дорослого, своєрідна «комунікативна глухота» (0-1 бал) свідчить про нездатність бачити і чути іншого, що є істотною перешкодою в розвитку довірчих стосунків.

Важливою якісною характеристикою спілкування є переважаючий емоційний фон. У випадку, якщо переважаючим є негативний фон: дитина ініціює звернення до дорослого, але у відповідь чує роздратовані зауваження вихователя («займися чим-небудь корисним», «не заважай»), або дорослий поводить авторитарно, в цьому випадку не можна говорити про виникнення довірчого ставлення. Якщо переважає позитивний емоційний фон, дитина активно звертається до дорослого, використовуючи вербальні і невербальні способи, у відповідь на які дорослий виявляє щирі цікавість до дошкільника, здатний його вислухати, зрозуміти, розібратися в проблемі, висловити авторитетно і коректно свою думку – це свідчить про позитивний емоційний фон, сприяючий формуванню довірчого ставлення дошкільнят до дорослих. Проведене спостереження дало нам можливість зробити висновок про безпосередній вплив стилю спілкування на формування довірчого ставлення дошкільників до дорослих. Так, у педагогів з демократичним стилем спілкування фіксується висока активність і ініціативність дітей у встановленні контактів (68 % досліджуваних). Переважають вербальні засоби встановлення контакту (53 % дошкільників), скорочення дистанції (27 % дітей), розташування «обличчя до обличчя» (13 % досліджуваних) та прояв емоцій радості та задоволення (7 %). Приводом для ініціативного звернення є успіхи або невдачі дітей у ігровій або навчальній діяльності, бажання поділитися своїми секретами. У взаємодії вихователів з авторитарним стилем спілкування з дошкільниками переважають невербальні способи ініціювання взаємодії: скорочення дистанції (29 % дітей), спостереження за діями вихователів у положенні «збоку». Переважає негативний або нейтральний емоційний фон.

З метою вивчення довіри дітей до близького кола людей була проведена бесіда. Слід сказати, що бесіда дітей дошкільного віку є досить поширеною формою їх вивчення [4, 37]. Ми пропонували дітям старшого дошкільного віку дати відповіді на такі питання: Кому ти довіряєш і чому?, що саме довіряєш?, що ти довіряєш вдома (у дитячому садку)?, кому саме?, хто довіряє тобі?, як ти про це дізнаєшся?; кому не довіряєш і чому?, хто не довіряє тобі? та ін. Аналіз отриманих результатів дозволив нам зробити висновок, що 36,6 % дошкільників довіряють мамам; 20 % – татам; бабусям і дідусям – 8 %; 27 % дошкільників довіряють товаришам; вихователям д/с – 4 %; братам і сестрам – 1,4 % досліджуваних; 3 % дітей не довіряють нікому. Основою для довіри дорослим діти назвали їх чесність (38 %), справедливість (21 %), доброту (11 %), щирість (7 %), вміння виконувати обіцянки (27 %). На питання «З ким тобі приємно

спілкуватись?» 60 % дітей назвали друзів, 17,5 % – матусь, 12,5 % – татусів, 10 % – бабусь і дідусів. Значущими для дітей вміннями дорослих є їх спроможність слухати, розуміти та співпереживати дошкільникам. Так, найбільше усього вміють співчувати: мами (44 %), друзі (30,2 %), тата (15 %), бабусі і дідусі (8,6 %), вихователі (1,1 %). Вміють слухати дітей друзі (48,5 %), мами (21,8 %), тата (19 %), бабусі і дідусі (10,1 %), ніхто не слухає – (1,1 %) опитаних. На думку дітей, у дорослих не вистачає часу на спілкування з ними. Розуміють дитячі проблеми і біди мами (32,5 %), друзі (33,7 %), тата (18,7 %), бабусі і дідусі (13,7 %) і 2,4 % дітей не можуть назвати жодної людини, яка їх розуміє.

Крім методу бесіди ми використовували психодіагностичний тест-опитувальник. У цих питаннях відбиті ситуації, пов'язані з готовністю дітей повідомляти про себе, свою поведінку значущу інформацію (про свої секрети, особисті досягненнями, провину і ін.). З кожного питання дитина вибирала одного або декількох близьких (знайомих) людей: «мама», «тата», «бабуся», «дідусь», «брат», «сестра», «друг», «подруга», «вихователь», «нікому не скаже». Кількість виборів кожної особи свідчила про міру довіри до неї. Ми пропонували старшим дошкільникам питання-ситуації. Наприклад:

Кому з дорослих ти розповідаєш про:

- свої секрети;
- що тебе посварили;
- що тебе похвалили;
- що тебе образили;
- що ти комусь збрехав;
- що розбив (зламав) якусь річ?

Оскільки деяким дітям важко на слух утримати таку кількість людей, то для наочності перед дитиною ми розклали набір карток, на яких схематично були зображені ці люди і зроблені відповідні підписи. Вибори, які робила дитина, фактично означає те, яким людям вона найбільше довіряє в певних ситуаціях.

На думку дошкільників довірити свої секрети мамам можуть 38 %, другу – 10,7 %, бабусі та дідусю – 20,6 %, тату – 1,4 %, вихователю – 1 % дошкільників і не можуть розповісти нікому – 5,2 % досліджуваних. У більшості ситуацій дошкільники довіряють тільки мамі (якщо щось розбив, якщо похвалили або посварили у садочку, якщо збрехав або загубив іграшку), в окремих випадках – татові (якщо образили у дитячому садочку). Як правило, до вихователів звертаються по допомогу, або для того, щоб отримати заохочення за успішно виконане доручення. Досить велика кількість старших дошкільників не бажають розповідати нікому з дорослих про розбиту річ (4,8 %), про те, що посварили у дитячому садочку (7,6 %), що комусь збрехали (12,3 %). На нашу думку це пояснюється перспективою покарання з боку дорослих і бажанням виглядати у їх очах «гарними дітьми». Про ситуації у яких діти передбачають можливість покарання з боку батьків або вихователів, як правило, повідомляють своїм друзям або братам і сестрам. Отримані результати дозволили визначити коло довірчого спілкування та підтвердило вибірковість і різну міру довірчого ставлення дошкільників до різних дорослих.

Висновки. Таким чином, аналіз зарубіжних і вітчизняних теоретичних і практичних досліджень з проблеми довіри дозволяє зробити висновок про те, що в даний час проблема довіри дітей дошкільного віку до рідних та знайомих дорослим є маловивченою. Тому потребує проведення подальших експериментальних досліджень, присвячених вивченню особливостей довіри дітей, вікових закономірностей довіри, ролі довіри у психічному та особистісному розвитку дітей, умов прояву довіри дітей дошкільного віку до знайомих та незнайомих дорослих. Саме у цьому напрямку ми продовжуємо наші наукові пошуки.

Література:

1. Захарченко Н. А. Методика изучения доверия детей младшего дошкольного возраста к незнакомым взрослым / Н. А. Захарченко, Ю. С. Кулинцева // Психология и педагогика современного образования в России : сборник статей VI Международной научно-практической конференции. – Пенза : Приволжский Дом знаний, 2011. – С. 18-21.
2. Купрейченко А. Б. Психология доверия и недоверия / А. Б. Купрейченко. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – 564 с.
3. Методики изучения доверия детей к незнакомым взрослым / А. В. Сидоренков,

Н. А. Захарченко, С. Н. Ситдикова. – Шахты. : ФГБОУ ВПО «ЮРГУЭС», 2011.

4. Сидоренков А. В. Психологические особенности доверия дошкольников / А. В. Сидоренков. – Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 2001. – 134 с.

5. Скрипкина Т. П. Психология доверия / Т. П. Скрипкина. – Ростов н/Д : РГПУ, 1997. – 245 с.

Статья посвящена рассмотрению и анализу различных подходов в психологии и педагогике к пониманию феномена доверия детей старшего дошкольного возраста к родным и знакомым взрослым, условиям формирования доверия в процессе общения со взрослыми, анализу существующих методик исследования доверия дошкольников ко взрослым, а также освещению авторского подхода к изучению отношения доверия старших дошкольников к знакомым и родным взрослым.

Ключевые слова: доверие, условия формирования доверия, дети старшего дошкольного возраста, методы исследования.